

KELÉNYI BÉLA

A LÉLEK TÜZÉBEN ÉGVE HAMVAS BÉLA ÉS A TIBETI MISZTÉRIUMOK

„*Tibetben senki, akiben a hősi lélek felébredt, nem törődik azzal, hogy ez másban milyen hatást fog kelteni, milyen sikere lesz vele és milyen látvány lesz a többiek számára.*”ⁿ

Halála előtt fél évvel, egy 1980 januárjában folytatott beszélgetés során Hajas Tibor azt állította, hogy az ember felszámolhatja elkülönülését a létezéstől, de ehhez olyan „létfontosságú dolgokat” kell elpusztítania, mint a saját gondolkodása és beidegződései. A személyiség megsemmisítésére vonatkozó példaként a tibeti aszkéták életmódját hozta fel:

„Amióta kezembe kerültek a tibeti könyvek, azóta nem vagyok képes szabadulni attól a képtől, amely nekem a börtöntapasztalataim miatt hihetetlenül könnyebben megközelíthető: hogyan is néz ki az, amikor a tárgy leválik a világról. […] El tudom képzelni, hogy az ember utolsó pillanata hosszabb lehet, mint az egész élete. Jártam a közelében is. És ezért az ilyesmi engem sokkal jobban érdekel, és a felkészülés is rá.”²

A beszélgetés folyamán Hajas a „tibetiekkel” kapcsolatban egy olyan, akkor különösen nehezen megszerezhető könyvre utalt, amely a II. világháború után több generáció számára volt meghatározó szellemi élmény. Ez a magyar könyvkiadásban mindenképpen különlegesnek mondható mű 1944-ben jelent meg, *Tibeti misztériumok* címen.

^{**1**} Hamvas Béla bevezetése. In: *Tibeti misztériumok*. Ford., szerk., bev. Hamvas Béla. Bibliotheca, Budapest, 1944. 11.

^{**2**} Ungváry Rudolf: Leopárdok ültek a tigrisekhez. Beszélgetés Hajas Tiborral 1980-ban. In: Hajas Tibor: *Szövegek*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2005. 428–430.

„*Amióta kezembe kerültek a tibeti könyvek, azóta nem vagyok képes szabadulni attól a képtől, amely nekem a börtöntapasztalataim miatt hihetetlenül könnyebben megközelíthető: hogyan is néz ki az, amikor a tárgy leválik a világról. […] El tudom képzelni, hogy az ember utolsó pillanata hosszabb lehet, mint az egész élete. Jártam a közelében is. És ezért az ilyesmi engem sokkal jobban érdekel, és a felkészülés is rá.*”²

A beszélgetés folyamán Hajas a „tibetiekkel” kapcsolatban egy olyan, akkor különösen nehezen megszerezhető könyvre utalt, amely a II. világháború után több generáció számára volt meghatározó szellemi élmény. Ez a magyar könyvkiadásban mindenképpen különlegesnek mondható mű 1944-ben jelent meg, *Tibeti misztériumok* címen.

„*Tibetben senki, akiben a hősi lélek felébredt, nem törődik azzal, hogy ez másban milyen hatást fog kelteni, milyen sikere lesz vele és milyen látvány lesz a többiek számára.*”ⁿ

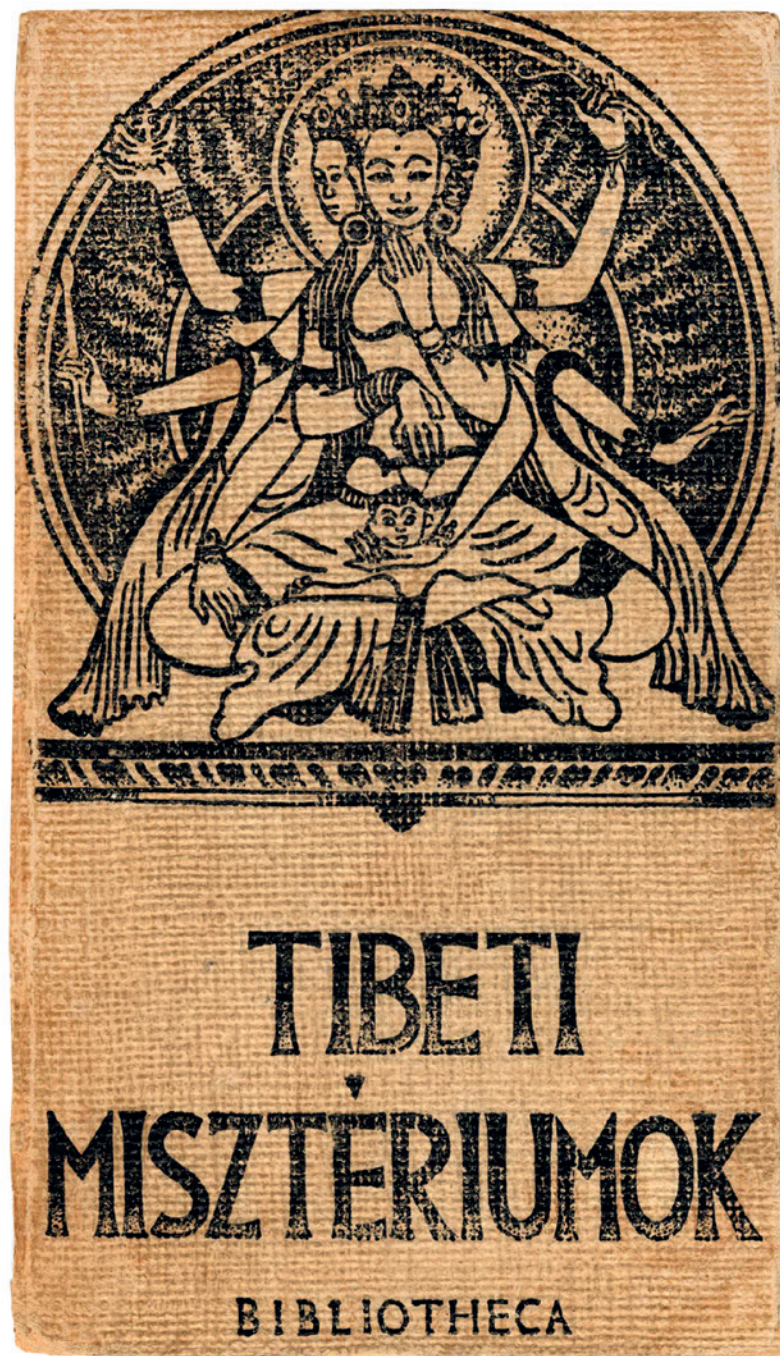
A kötetet a Fővárosi Könyvtárban könyvtárosként dolgozó Hamvas Béla (1897–1968) fordította és látta el bevezetéssel. Az ugyancsak különlegesnek mondható címlapon egy fekete kontúrokkal megrajzolt, háromfejű, nyolckarú istennő látható; kígyózó kezeiben fegyvernek tetsző tárgyakat emel, ölében tartott egyik bal kezében pedig egy emberi fej pihen. *(1. kép)*

„*Amióta kezembe kerültek a tibeti könyvek, azóta nem vagyok képes szabadulni attól a képtől, amely nekem a börtöntapasztalataim miatt hihetetlenül könnyebben megközelíthető: hogyan is néz ki az, amikor a tárgy leválik a világról. […] El tudom képzelni, hogy az ember utolsó pillanata hosszabb lehet, mint az egész élete. Jártam a közelében is. És ezért az ilyesmi engem sokkal jobban érdekel, és a felkészülés is rá.*”²

Bár ebben az időszakban tibeti vallásosságról alig volt magyar nyelvű irodalom, a belső-ázsiai expedíciókról, tibeti utazásokról már jóval korábban is számos könyv megjelent, elsősorban a *Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára* sorozatában.³ A „rejtélyes” Tibettel kapcsolatos képzeteket pedig csak megerősítette az olyan riasztó útleírás, mint a kalandor festőművész és utazó, Arnold Henry Savage Landor (1865–1924) hatalmas népszerűségnek örvendő, 1897-ben megtett útját leíró, később számtalan kiadást megért könyve, melyben rendkívül negatív színben tüntette fel Tibetet.⁴ Ezt még fokozta a mű Tábori Kornél újságíró átdolgozásában megjelent, más anyagokkal kibőví-

^{**3**} Mindenekelőtt a svéd földrajztudós és felfedező, Sven Hedin számos útikönyve jelent meg a sorozatban, de kiadták a korai Tibet-kutatásban meghatározó angol L. A. Waddel egyik könyvét, illetve Baktay Ervin 1928-ban és a nagy olasz orientalista, Giuseppe Tucci 1933-ban Nyugat-Tibetben megtett kutatóútjának krónikáját is.

^{**4**} A. Henry Savage Landor: *In the Forbidden Land*. William Heinemann, London, 1898.

1. A *Tibeti misztériumok* borítója, Bibliotheca, Budapest, 1944

A Mészáros Tamás által tervezett grafika minden valószínűség szerint a nyolckarú, háromarcú Usnisavidzsáját (az „*Usnisa* [a buddhák bölcsességét jelképező fejdudor] győzedelmes istennőjét”) ábrázoló kép nyomán készülhetett. Az ikonográfiailag helyes ábrázolásokon a jobb felső kezében látható, azonosíthatatlan tárgy egy lótusztrónon ülő kis Buddhát ábrázol, ölébe fektetett bal kezében pedig nem a haragvó istenségekre jellemző emberi fejet, hanem a „halhatatlanság italát” (sz. *amṛta*) tartalmazó, „hosszú élet”-et jelképező vázát tart. A két legbelső kéz tartása is téves: a le- és felmutató kezek között eredetileg a Buddha megvilágosodásának alapját jelképező, egymást keresztező kettős jogar (sz. *viśvavajra*) kellene hogy legyen, de ezt a grafikus – nyilván számára értelmezhetetlen formája miatt – egyszerűen kihagyta az ábrázolásból.

tett és jócskán lerövidített magyar fordítása, melynek bevezetőjében Tábori felidézi „a láthatatlan félelmetes dalai lámát és százezernyi ferde tanultságú, fél- sőt tizedműveltségű paphadát”.⁵ Ami a tibeti buddhizmust, a „lamaizmust” illeti, a magyar nyelvű szakirodalom egyáltalán nem foglalkozott vele érdemben, bármennyire is – kutatásai, valamint 1834-ben megjelent szótára és nyelvtana alapján – Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) volt tekinthető a nemzetközi tibetológia alapítójának.

Noha a buddhizmusról megjelent első komoly, magyar nyelvű összefoglaló, Lénard Jenő alapvető munkája, a *Dhammó* bevezetése éppen Csoma munkásságának méltatásával kezdődik,⁶ valójában csak az „eredeti tisztaságában” megmaradt, a páli nyelvű forrásokon alapuló „déli”, azaz hínájána buddhizmussal foglalkozik. De érdemes felidézni a buddhizmust általánosan ismertető, legjobb magyar nyelvű összefoglalását közlétező Schmidt József (1868–1933) élesen elutasí-

⁵ Henry S. Landor: *Utazás a rejtelmes Tibetben*. Átdolgozta Tábori Kornél. Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat R.-T., Budapest, é. n., 8.

⁶ Lénard Jenő: *Dhammó*. Lampel R. Könyvkereskedése, Budapest, 1911. 1. köt. 17–19.

tó véleményét is: „A lamaizmus hierarchiája, valamint kultusz-külsőségeken való elmerülése, általában csaknem egész mivolta a legélesebb ellentétben áll az eredeti buddhizmussal.”⁷ A Csoma emlékére időközben kiadott cikkek, tanulmányok pedig leginkább személyével, útjának rekonstruálásával vagy az őshazakutatással foglalkoztak.⁸ Csak 1936-ban jelent meg a vallástörténettel is foglalkozó író és újságíró, Juhász Vilmos (1899–1967) *Tibet* című könyve,⁹ mely jelöletlen források – többnyire útikönyvek – alapján összegezte a korszak Tibet-képét, a könyv utolsó harmadában pedig külön fejezeteket szentelt az „ősi tibeti hitvilágnak”, a „sárga egyháznak”, a „megtestesült Buddháknak” és a „népi misztikának”, főként az excentrikus francia utazónő, Alexandra David-Néel (1868–1969) leírásaira támaszkodva.

A *Tibeti misztériumok* ott kezdődik, ahol Juhász Vilmos könyve végződik; mint az már bevezetéséből kitetszik, a szerző a Tibetből kisugárzó „misztériumot”, „mágikusait” és „okkultat” próbálja megközelíteni.¹⁰ Hamvas Béla Tibet iránti megkülönböztetett érdeklődésének megvoltak a maga előzményei. Könyvtárosi működésének időszakában sorra kerültek be a Fővárosi Könyvtárba az ekkor kiadott, Tibettel kapcsolatos könyvek,¹¹ érzékenységet pedig az is fokozhatta, hogy felesége, Kemény Katalin (1909–2004) időközben lefordította David-Néel egyik tibeti utazását megörökítő, 1927-ben megjelent művét.¹² Az így megismert szellemiség is szerepet játszhatott Hamvasnál abban, hogy a harmincas évek végén, elsősorban a tradicionalista René Guénon (1886–1951) műveinek hatására, elkezdte kidolgozni a „világválság”-ból kivezető egyetemes szellemi tudás, a „hagyomány”

⁷ Schmidt József: *Ázsia világossága. Buddha élete, tana, egyháza*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, 1925. 282. A könyv első kiadása 1920-ban jelent meg (*Buddha élete, tana és egyháza*. Kazinczy Kiadás, Budapest), melyet a szerző átdolgozott és kibővített a második kiadás számára.

⁸ 1942-ben, Csoma halálának centenáriuma alkalmából számos könyv és cikk jelent meg; ezek közül kiemelkedik Baktay Ervin Csoma-életrajza (*Háromszéktől a Himálajáig*). 1944-ben adták ki Técsői Téchy Olivér *Kőrösi Csoma Sándor és a tibeti buddhizmus* című füzetét a Magyar Keleti Társaság gondozásában. Csoma tibeti vallással és kultúrával kapcsolatos munkásságának valódi feldolgozása csak jóval később kezdődött el.

⁹ Juhász Vilmos: *Tibet*. Athenaeum, Budapest, é. n. [1936].

¹⁰ Hamvas 1944. 8–9.

¹¹ Lásd az 1931-től 1941-ig terjedő időszakban A *Fővárosi Könyvtár évkönyveiben* A. David-Néel, W. Y. Evans-Wentz és E. Schäfer könyveit.

¹² Alexandra David-Néel: *Arjopa. Európai asszony zarándokútja a tiltott Lhászába*. Ford. Kemény Katalin. Debrecen, 1940. Ampelos Könyvek (*Voyage d'une Parisienne à Lhassa*, 1927).

gondolatvilágát.¹³ Ezt 1941-ben publikált, *Scientia sacra* című cikkében összegezte: „A hagyomány az ember és a transzcendens világ között lévő kapcsolat folytonosságának fenntartása, az emberiség isteni eredetének tudata és az istenhasonlóságnak mint az emberi sors egyetlen feladatának megőrzése.”¹⁴ A cikk tételesen is felsorolja a „szent tudást” Hamvas számára megalapozó szerzőket, s köztük beszámol a nyugatiak számára fordító tibeti nyelvtanár, Kazi Dava Szamdup munkáiról, David-Néel könyveiről, valamint Jungnak a tibeti „Halottak könyvéhez” írt értelmezéséről. Utóbbiról Hamvas még ugyanebben az évben előadást is tartott a Magyar Filozófiai Társaság egyik felolvasóülésén,¹⁵ Guénon jelentőségét pedig így foglalta össze egy másik, ekkor írt cikkében: „Guénon a modern ész mint a tudás és megismerés eszközét elvetette és helyébe a szellemi intuíción (intuition intellectuelle) tette. Elvetette a modern tudományt és helyébe a hagyományt tette. Az emberi tudást nem a haladásban alapozta meg, hanem: az ősemlékben.”¹⁶

A II. világháború kitörése után Hamvast három alkalommal is behívták katonai szolgálatra. (2. kép) Volt tartalékos tiszt a légierőnél, meg kellett járnia az orosz frontot is, de közben folyamatosan dolgozott. 1940–1941-ben írta (1943-ban megjelent) esszéjét, a *Láthatatlan történetet*, melyben a lélek őseredeti állapotától a szellemi Én megvalósulásáig, az „Utolsó Lélekig” vezető utat vázolja fel.¹⁷ Ezt a folyamatot bontja ki a 11–12. századi tibeti költő-szentnek, Milarepának szentelt esszéjében, melyben a természetlen, titáni létet jelképező perui magashegyi világgal állítja szembe a Tibetben önmagát a lélek utolsó fokán megvalósító aszkétát. Hamvas itt nagy átéléssel ecseteli, hogyan szüntette meg hőse a lét szenvedéseit, többek között a *tummo* (t. *gtummo*), a belső hő kifejlesztésének aszketikus gyakorlata révén. Ezenkívül nyomatékosan elemez egy másik tibeti „misztériumot” is, az emberi lét határán való túljutásként értelmezett „tudatos meghalás” szertartását,

¹³ Lásd erről Dúl Antal: Hamvas Béla – és „az a bizonyos esszé”. In: Ambrus Lajos (szerk.): *Krízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Nap Kiadó, Budapest, 2009. 48–55.

¹⁴ Hamvas Béla: *Scientia sacra. Írás és hagyomány*. In: Darabos Pál (szerk.): *Hagyomány. Válogatás Hamvas Béla folyóiratokban megjelent írásaiból*. Hamvas Intézet, Budapest, 2011. 372.

¹⁵ *Athenaeum* XXVII. kötet, 1941. március, 1. füzet, 337.

¹⁶ Hamvas Béla: René Guénon és a társadalom metafizikája. In: Darabos 2011. 387.

¹⁷ Lásd erről Darabos Pál: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája*. Hamvas Béla Kultúrákutató Intézet, Budapest, 2002. 2. köt. 305–307.

a „földi Én” feláldozását jelképező csőt (t. *gcod*). Bár Hamvas nyilván tibeti fordításokból merített az esszéhez,¹⁸ konklúziója alapiában véve Nietzsche-re utal: „A földi élet, ha teljes és igaz, nem boldog, nem elégedett, nem polgári. És ha valaki boldogságot, elégedettséget és polgári kényelmet kíván, az éppen a lét teljességét veszti el. Igazi életünk a szenvedés. […] A Megfeszített Isten a Föld rangja a világegyetemben.”¹⁹

1944-ben fejezte be Hamvas a „metafizikai hagyomány” nagy ívű összefoglalását, *Scientia Sacra* című művének első részét,²⁰ melyben a tibeti vallásosság egyáltalán nem kap jelentős szerepet, bár számos esetben hivatkozik az alapvető archaikus hagyományok között említett *Bardo thödolra*, a tibeti „Halottak könyvé”-re. Az alkímiával kapcsolatos fejezetben pedig a már említett *tummó*t emeli ki, amit meglehetősen eredeti módon értelmez: „A tumo tibeti szó. A belső lélekmeleget jelenti. Az emberi fizikai test melegének forrása a tibeti tumo szerint nem a hús, nem a vér, nem valamely más életszerv. Amikor az élőlény meghal, a meleg eltávozik belőle; mint a Véda tanítja, a szívbe vonul vissza és onnan kiröppen. Ezért hűl ki a holttest. A meleg forrása az úgynevezett »közvetítő test«, az asztráltest. Ez az, amit az alkimisták kemencének és kályhának is hívtak. Az emberbe és az életbe a meleget ez az asztráltest hozza. Ezt hívja az asztrológia Marsnak, az alkímia sulphurnak. […] A tibeti tumo-jóga ennek az asztrálhőnek felszabadítása és az emberi lénynek ezen az asztráltűzőn való megolvasztása, hogy »el lehessen választani egymástól a finomat és a nehezet.« ” És még hozzát teszi: „A tibeti tumo pszichológiájának és a középkori alkimista anyagi kémiaijának értelme ugyanaz: a hő felszabadításával a világot újra frasává, arannyá tenni.”²¹ A könyv „Természet és túlvilág” című fejezetében pedig a tudatátvitel tibeti módszerét, a *phovát* így részletezi Hamvas: „A beavatott olyan mester vezetése alatt, aki az átvitelt minden részletében ismeri, a halott lelket megidézi, tudatát átveszi és ilyen módon abba, amit tudni óhajt, betekintést nyer. […] Az emberi léleknek lépésről lépésre meg kell tennie azt az utat, amit a

halottnak: át kell lépnie a re-staun, magára kell vonni az asztrális démonokat, a mantrákat kellő helyen kell kimondania, különben, mint mondják: testét más szellemek foglalják el, s ő a halottak világában reked.”²² Mindezekből jól érzékelhető, hogy az emberiség „aranykori” kultúráját illetően Hamvas előtt egy nagyszabású kép bontakozott ki, amelyben nemcsak értelmezett, hanem új összefüggésbe is hozott minden általa addig tanulmányozott vonatkozást.

Nem meglepő, hogy az őt különösképpen érdeklő szövegek fordításához is hozzálátott, melyek azután *Az ősök nagy csarnoka* című gyűjteménybe illeszkedtek.²³ Ezek egyike az 1944-ben külön kötetben kiadott *Tibeti misztériumok*.²⁴ A könyv bevezetőjében Hamvas a tibeti vallásosság alapját a buddhizmus előtti vallási hagyományban, „az ember és a természetfölötti Hatalmak közötti rituális érintkezés” gyakorlatában, a *bön*ben (t. *bon*) határozta meg, amely szerinte az anyagi világot káprázatként felfogó indiai Védák metafizikus tanításán alapul. Úgy vélte, hogy a buddhizmus és a *bön* egybeolvadása eredményezte azt a tibeti rendet, a „kargyütpa felekezetet”, melynek nagy szentjei, Nárópa és Milarepa a „legmagasabb rendű szellemi utat”, a „Nyílegyenes ösvényt” követték. Hamvas gondolatmenete lényegében erre az ösvényre fűzi fel a könyv fejezeteit, mégpedig úgy, hogy köztük elsődleges jelentőséget kap a „két legnagyobb misztérium”, a *tummo* és a *csö*, valamint az egymást követő életek közötti „átmeneti állapot”, a *bardo*.

Hogy a háborús időszak zilált szellemi életében némi tanácsatlanság fogadhatta a művet, azt jól tükrözi a könyv *Diárium*ban közölt ismertetője, mely elsősorban a korabeli befogadás szempontjain alapult: „A magyarságban kitörölhetetlen nosztalgia él a keleti dolgok iránt, alkatának kétségtelen keleti rekvizitumai miatt. A Kelet mint életforma, mint filozófiai tartalom ugyanúgy izgat bennünket, mint az a Nyugat, melynek évszázadok óta keleti bástyájaként ismerjük magunkat. […] Önmagunkat keressük a nyugati és a keleti arc vonásaiban, egy-

^[1] Hamvas 1988b. 349.

^[2] Ebben az időszakban készült fordításai: A titkos tanítások könyveiből (A véda 26 fejezete), 1943. Kiadva: Hamvas Béla: Az ősök nagy csarnoka. Medio Kiadó, Budapest, é. n. 2. köt. 9–148; Kungfutse: Lun Yü. Kung mester beszélgetései. Bibliotheca, Budapest, 1943; Tibeti misztériumok. Bibliotheca, Budapest, 1944; Henoah Apokalypsis. Bibliotheca, Budapest, 1945.

^[3] Hamvas 1943 novemberében Demény Jánosnak írt levelében említi a már elkészült szöveget. Hamvas Béla: Levelek, 1916–1968. Medio Kiadó, Budapest, 2011. 103.

formán.” Mindazonáltal a szerző rávilágít Hamvas munkamódszerének azon hiányosságára, hogy nem tünteti fel a műve alapjául szolgáló hátteret, mivel rezignáltan még hozzát teszi: „Hamvas aszkétikusan kimért bevezetése ugyan sok homályt hagy, a fölhasznált irodalom jegyzékét is nélkülözi kíváncsiságunk…”²⁵

AZ „EREDETI” FORRÁSA ÉS A „FORRÁS” EREDETE

A számos kérdés közül mindenekelőtt az vetődik fel Hamvas könyvével kapcsolatban, hogy milyen forrásokból merített megírásakor. A válasz látszólag egyszerű: a *Tibeti misztériumok* lényegében a teozófia iránt elkötelezett, az I. világháború után Indiában, hindú jógamestereknél tanuló angol Walter Yeeling Evans-Wentz (1878–1965)²⁶ kiadásában, 1935-ben megjelent könyv, a *Tibetan Yoga and Secret Doctrines* (Tibeti jóga és szent tanítások) saját bevezetéssel ellátott, átszerkesztett és rövidített változata.²⁷ Evans-Wentz 1919-ben érkezett a dél-himálajai Dardzsilingbe, ahol a rejtélyek iránt vonzódó teozófus hozzáállásnak megfelelően több tibeti kéziratot is beszerzett – bár sem ekkor, sem később nem tanult tibetiül. Nemsokára azonban Szikkimben megismerkedett a gangtoki Bhutia Boarding School angolt tanító, tibeti származású vezetőjével, a kagyü rend tanításait követő Kazi Dava Szamduppal (t. *Zla ba bsam ’grub*, 1868–1922),²⁸ s rövid ideig tartó együttmunkálkodásuk során lefordíttatott és értelmeztetett vele tibeti szövegeket.²⁹ Ezek közül elsőként a Nyugaton rövidesen nagy ívű pályát befutó „Tibeti Halottaskönyv”-et adta ki 1927-ben,³⁰ majd egy év

25 Szabó András: Tibeti misztériumok. Fordította és bevezetéssel ellátta Hamvas Béla (Bibliotheca). Diárium 1944. 8. sz., 123.

26 Evans-Wentz életéről lásd Kelényi Béla: A „Tibeti Halottaskönyv”: egy keleti bédekker a nyugati túlvilághoz. In: Tibeti Halottaskönyv. A bardó útmutatás nagykönyve. Ford. Agócs Tamás. Cartaphilus, Budapest, 2009. 219–237.

27 Erre egy helyütt Hamvas utalást is tesz, Hamvas 1944. 23. Lásd W. Y. Evans-Wentz (szerk.): Tibetan Yoga and Secret Doctrines. Oxford University Press, London, 1935.

28 Dava Szamdup életéről lásd Kelényi 2009. 223–225.

29 Dava Szamdup addigra már több nyugati kutató (Sir Charles Bell, Alexandra David-Néel, Sir John Woodroffe) számára is készített fordításokat, és megjelentetett egy angol-tibeti szótárt.

30 W. Y. Evans-Wentz (szerk.): The Tibetan Book of the Dead: The After-Death Experiences on the Bardo Plane, according to Láma Kazi Dawa-Samdup’s English Rendering. Oxford University Press, London, 1927.

múlva a Milarepa életének történetét leíró fordítás következett.³¹ Csak jóval később, 1935-ben jelent meg a Hamvas könyvének alapját képező kompiláció,³² illetve még később a más fordítók közreműködésével is készült, *The Tibetan Book of the Great Liberation* (A nagy felszabadulás tibeti könyve) című összeállítás.³³

A *Tibeti jóga és szent tanítások*, mint azt alcíme is mutatja („A nagy ösvény bölcsességének hét könyve a néhai Kazi Dava Szamdup láma angol tolmácsolásában”), hét részből áll. Evans-Wentz értelmezésében a hét „könyv” a „Nagy Ösvény”, vagyis a mahájána buddhizmus „többé-kevésbé összefüggő rendszerét” ismerteti, melyek addig „ismeretlenek voltak a Nyugat számára”.³⁴ Feljegyzései szerint a kötet négy kéziratból és három nyomtatott tibeti forrásból lett összeállítva, melyek közül az első négy a kagyü rend gyakorlatait tartalmazza, míg az ötödik a nyingma rend hagyományához tartozik, a hatodik a mahájána buddhizmusban használatos szent szótagok közül egy *mantra* szimbolikáját mutatja be, a hetedik pedig az egyik legfontosabb korai mahájána szövegegyüttes, a *Pradnyáparamitá szútrák* kivonata. Bár Evans-Wentz kommentárokkal látta el könyvének mind a hét fejezetét, arra nem világított rá, hogy miért éppen ezeket a szövegeket választotta és fordította le Dava Szamdup, mi volt a jelentőségük a kagyü és a nyingma rend gyakorlatában, és miért éppen Szikkimben voltak megtalálhatók.

Tibetben a 11. században, a buddhizmus ún. „későbbi elterjedése” (t. *phyi dar*) során alakultak ki azok a buddhista rendek, amelyek az újonnan fordított indiai szövegek alapján különböztették meg magukat a „régii”, azaz a nyingma (t. *rnying ma*) rend iskoláiban meghonosodott buddhista hagyománytól. Az idővel kialakult három legjelentősebb „új” (t. *gsar ma*) rend egyike volt a kagyü (t. *bka’ brgyud*), mely nevét a „tanítások [közvetlen] átadásának” hagyományáról kapta. Alapítójának a dél-tibeti Marpa Csöki Lodrö (t. *Mar pa chos kyi blo gros*, 1012–1097) tekinthető, aki az indiai buddhista mesterektől

^[1] Dava Szamdup halála (1922) után, 1924-ben kapta meg családjától Evans-Wentz a kéziratot, majd 1928-ban adta ki. W. Y. Evans-Wentz (szerk.): Tibet’s Great Yogi Milarepa: a biography from the Tibetan. Oxford University Press, Oxford, 1928.

^[2] Lásd a 27. jegyzetet.

^[3] W. Y. Evans-Wentz (szerk.): The Tibetan Book of the Great Liberation. Oxford University Press, London, 1954.

^[4] Lásd erről Evans-Wentz bevezetőjét. In: W. Y. Evans-Wentz (szerk.): Tibetan Yoga and Secret Doctrines. Oxford University Press, New York, 2000. 2. (A továbbiakban: Evans-Wentz 2000a.)

kapott tanítások alapját képező szanszkrit szövegeket tibetire fordította. A hagyomány szerint a bengáli mestertől, Tilópától kapta meg a jó-gagyakorlatok négy átadásának (t. *bka' babs bzhi*) útmutatását,³⁵ Tilópa tanítványától, Nárópától (kb. 956–1040) a „Nárópa hat tanítását” (t. *Na ro chos drug*),³⁶ Nárópa tanítványától, Maitripától pedig a megvilágosodott tudat állapotát elérő gyakorlat, a Nagy Pecsét (sz. *māhamudrā*, t. *phyag rgya chen po*)³⁷ összegzését. Ezek váltak alapvető tanításokká a kagyü rend gyakorlatában, leghíresebb gyakorlójuk pedig Marpa tanítványa, Milarepa volt, akinek egyik fő tanítványává Gampopa (t. *sGam po pa*, 1079–1153), más néven Takpo Lhadzse, a dél-tibeti Takpóból származó „Gyógyító” (t. *Dvags po lha rje*) volt.

A kagyü rendnek később számos elágazása jött létre, melyeket hagyományosan a „négy fő- és nyolc mellékág”-nak (t. *che bzhi chung brgyad*) neveznek. Közülük két főág, a pamodru (t. *phag mo gru*) és a karma kagyü (t. *kar ma bka' brgyud*) a 14. századtól fogva jelentős politikai befolyással rendelkezett Közép-Tibetben, majd a Congkapa (t. *Tsong kha pa*, 1357–1419) által megalapított geluk (t. *dge lugs*) rend színre lépése után, a 17. századra kiszorultak a hatalomból. Ebben az időszakban vált meghatározó tényezővé Bhutánban a kagyü rend drukpa (t. *'brug pa*) ága. A 18. század közepétől fogva számos történelmi konfliktust megelőző, Nepál és Bhután közé ékelődő Szikkimben, mely a 19. század végétől a brit-indiai birodalom érdekszférájához tartozott,³⁸ a karma kagyü rend volt a legnagyobb jelentőségű. Az Evans-Wentz által megszerzett, illetve az általa kiadott szövegek kiválasztásának háttere nyilvánvalóan az volt, hogy a Himálaja déli részén, így Szikkimben is a peremvidékre szorult kagyü és a nyingma rend hagyománya volt uralkodó, valamint hogy a fordító, Kazi Dava Szamdup és bhutáni mestere, Lopön Csampa Norbu (t. *slob dpon mTshams pa nor bu*, 1838–1916) maga is a kagyü rend hagyományát követte.

Ha részletesebben vizsgáljuk Evans-Wentz könyvének felépítését, a hét „könyv”-ként tagolt szövegegység közül az első Gampopa bölcs

mondásainak gyűjteménye, a „Legfőbb ösvény drágakő füzére” (t. *Lam mchog rin po che'i 'phreng ba*). Ezek tulajdonképpen nem mások, mint az indiai bölcs mondások (t. *legs bshad*) hagyományát és a kagyü szerzetesek elvonulási útmutatásait (t. *thar rgyan*) követő, a buddhista gyakorlatra vonatkozó tanácsok. A szöveg – melynek típusa minden rend hagyományában nagy jelentőségű volt – kéziratát a fordító egy Szikkimbe látogató vándor jógitól szerezte meg, s huszonnyolc fejezetének mindegyike tíz hasznos tanácsot tartalmaz. (Evans-Wentz többek között nem mulasztja el idézni a leghíresebb hasonló gyűjteményt, Szakja Pandita [1182–1251] bölcs mondásait, melyeket még Kőrösi Csoma Sándor fordított le angol nyelvre.³⁹)

A második könyv, „A Nagy Pecsét [magyarázatainak] kivonata” (t. *Phyag chen gyi zin bris*) egy meditációs instrukciókat tartalmazó szöveg, melyet a híres kagyü tudós, Pema Karpo (t. *Padma dkar po*, 1527–1592) írt. A „Nagy Pecsét” a kagyü rend központi tanításaként a tudat természetét az üresség belátására vonatkoztató gyakorlat, mely általánosan ismert a tibeti buddhizmusban. Evans-Wentz, aki David-Néel mellett az elsők között próbált Dava Szamdup fordítása alapján képet alkotni az általa „Nagy Szimbólum”-nak nevezett tanításról,⁴⁰ korábbi, a tibeti „Halottaskönyv”-et publikáló könyvében még a „joga ősi indiai hagyományában gyökerező rendszerként” mutatta be a *mahāmudrát*,⁴¹ itt azonban már önálló szisztémaként ismertette. A tárgykör mai szakértője, Roger Jackson szerint: „Maga a fordítás meglehetősen világos és pontos, de a tibeti buddhizmus kontextusában betöltött jelentőségének nagy része eltűnt Evans-Wentz azon próbálkozásai révén, hogy »a keleti okkultizmus legmélyebb tanításának lényegévé tegye«.” Mindenesetre Jackson nem mulasztotta el hozzátenni értékelé-

³⁹ Evans-Wentz 2000a. 60–62. Lásd még Alexander Csoma de Kőrös: A brief Notice of Subhāshita Ratna Nidhi of Sāsika Pandita, with extracts and translation. In: Uő: *Tibetan Studies*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 93–172. Magyar fordítását lásd Sza-szkja pandita Kun-dga' rgyal-mchan: *A bölcsesség kincsesládája*. Ford. Tandori Dezső. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

⁴⁰ A *mahāmudrá* nyugati recepciójának korai történetéről lásd Roger R. Jackson: The Study of Mahāmudrā in The West: A Brief Historical Overview. In: Roger R. Jackson and Matthew T. Kapstein (szerk.): *Mahāmudrā and the Bka'-brgyud Tradition*. International Institute for Tibetan and Buddhist Studies GmbH, Andia, 2011. 7–11.

⁴¹ Lásd Evans-Wentz 1927. 135. 2. jegyzet.

séhez: „a könyv több, a Mahāmudrával kapcsolatos információt mutatott be a világnak, mint amennyit előtte az összes addigi mű tartalmazott”.⁴²

A harmadik könyvet is Pema Karpo írta, melynek címe „A hat tanítást összefoglaló feljegyzések” (t. *Chos drug bsdus pa'i zin bris*), azaz Nárópa hat tanításának (t. *Nā ro chos drug*) vagy inkább jógájának feldolgozása.⁴³ Közülük az első, a belső hő (t. *gtum mo*) gyakorlata nem más, mint a „szél”, azaz a test energiáinak hővé való átalakítása, hogy a misztikus csatornákon át vezetve a megvilágosodott tudat (sz. *bodhicitta*, t. *byang chub kyi sems*) hordozója legyen; ennél fogva válik felismerhetővé a test hétköznapi tapasztalatának illúziószerű természete, a káprázattest (t. *sgyu lus*); ebből következik az álomút (t. *rmi lam*), amelyben a gyakorló az álom látszat-természetét felhasználva fedezi fel a következő tanítás, a tiszta fény (t. *'od gsal*), azaz a megtisztult tudat sugárzó tartományának lehetőségét; ezzel hidalható át a köztes állapot (t. *bar do*), a halál és az újjászületés közötti folyamat tapasztalata, melynek során az ún. Halottaskönyv segítségével lehet elérni a tiszta fényvel bekövetkező megszabadulást vagy a kedvezőbb újjászületést; végül a tudatátvitel (t. *'pho ba*) annak módszere, hogy a halál pillanatában az ember tudata úgy hagyja el a testet, hogy egy másik, természetes módon megszülető emberi testben vagy egy buddha által uralt „tiszta földön” (t. *dag zhing*) keressen újjászületést. A hat tanítás alapvető gyakorlata a belső hő fejlesztésének jógája, a *tummo*, mely mintegy felét teszi ki Pema Karpo szövegének.

A negyedik könyvben két olyan, a tudatátvitellel kapcsolatos szöveg található, melyeket egy későbbi kagyü mester, Togden Sákjasrí (t. *rTogs ldan śākya śrī*, 1853–1919) írt. Mint azt Evans-Wentz bevezetése is jelzi, az egyik a gyakorló számára való útmutatás, a másik pedig a halottakkal kapcsolatos szertartás, s ezekről jóval részletesebb leírást adnak, mint az előző fejezet. Az első szöveg azt a technikát világítja meg, amellyel a tudat a misztikus központi csatornába juthat, hogy a fej csúcán megnyíló ponton a „tiszta földre” jusson. A második a már képzett gyakorlónak ad utasításokat, hogy képes legyen az elhunyt tudatát a megfelelő helyre irányítani.

⁴² Jackson 2011. 11–12.

⁴³ Kifejtését lásd Agócs Tamás: Bevezető. In: *Tibeti Halottaskönyv* 2009. 20–22.

2. Hamvas Béla repülőtiszt egyenruhában, 1940 körül. Ismeretlen fényképe

Az ötödik könyvet nem kagyü mester, hanem a nyingma rend híres „kincsfeltáró” mestere (azaz a kincset érő, elrejtett „szövegek” felfedezője), Dzsigme Lingpa (t. *Jigs med gling pa*, 1730–1789) írta.⁴⁴ Ez a könyv az énközpontúságtól való megszabadulás, az „elvágás”-t jelentő *csö* (t. *gcod*) gyakorlatával foglalkozik; ez a gyakorlat minden tibeti rendnél megtalálható, beleértve a *bönt* is. Bár korábban voltak olyan feltételezések, hogy egy buddhizmus előtti sámánisztikus szertartást takar, a *csö* hagyománya ugyancsak Indiából érkezett Tibetbe, Nyugaton pedig először David-Néel adott róla hírt. A fejezet két különböző szövegből áll. Az első a szertartást bevezető tánc előírásait, a gyakorló előkészítését, valamint teste felajánlásának és feláldozásának szimbolikus rítusát foglalja össze, míg a második a gyakorlat véghezviteléhez szükséges tárgyakat, helyszínt és a szükséges áldozati „lakomákat” írja le.

Az egyetlen lapból álló hatodik könyv címe „Az öt bölcsességgel felruházott hosszú HŰM mantra hagyománya” (t. *HŰM ring po ye shes lnga ldan gyi yin lugs*), amely valójában a *mantrát* alkotó szótag rajzának egyes részeihez rendelt rövid kommentárok és egy velük kapcsolatos ima elegye. Ezek a meditációban fontos szerepet játszó *mantra* részeit megfeleltetik a létforgatagot, azaz a *szamszárát* fenntartó öt mérget (t. *dug lnga*) megtisztító öt bölcsességnek (t. *ye shes lnga*), illetve az azokat megtestesítő ötös buddha-csoportnak, amely egyben a buddhista panteon rendszerező elve, s a tibeti „Halottaskönyv”-ben is fontos szerepet játszik.

Végül a hetedik könyv a „Tökéletes bölcsesség” *szútrák* (sz. *Prajñāpāramitā*, t. *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa*) közül a legrövidebb, a tibeti Kánonba is felvett változat, az ún. *Szív szútra* (sz. *Prajñāpāramitā hṛdaya*) fordítását tartalmazza. Ez a *mahájána* buddhizmus egyik legnépszerűbb szövege, mely a dolgok valódi természetét megértő bölcsesség (sz. *pradnyá*) révén fejtí ki az üresség mibenlétét.⁴⁵ Ennek sincs közvetlen köze a kagyü rendhez; általánosan ismert és tanított szöveg a buddhizmusban.

Bár a kései kritika kárhoztatja Evans-Wentz esetenként misztifikáló, helyenként a hindú jogában megismert alapelvekre vonatkozó, terjengős magyarázatait,⁴⁶ könyvének feltétlen érdeme, hogy először adott hírt a kagyü hagyományról, még ha külön nem tudta is azt értelmezni, kiváltképp nem a maga komplex mivoltában. Mindemellett hatalmas erőfeszítéseket tett, hogy próbálja megérteni a tibeti fordító által számára felkínált szövegeket, amint erről könyvének bőséges lábjegyzetei is tanúskodnak. Ám az aligha kezelhető tényként, hogy előszavában Dava Szamdupot *gurujának* nevezi,⁴⁷ mivel ténylegesen kevés időt töltöttek együtt, s levelezésük sem tanúskodik az átlagosnál elmélyültebb kapcsolatról.⁴⁸ Mint azt a kettejük viszonyát értelmező Donald S. Lopez kifejti, Evans-Wentz a tibeti buddhizmust jobbára a teozófia és a hindú jóga lencséin keresztül értelmező „gyarmatosító” volt: „Esetében különösen az ad aggodalomra okot, hogy hitét hitelességgel ruházta fel, s úgy tűnik, hogy kényszeresen jelenítette meg saját excentrikus értelmezését a tibeti szövegről, amely nem tőle, hanem tibeti tanárától származott.” S némi szarkazmussal még hozzáteszi: „Dava Szamdup csendjében, a tibeti hangján Evans-Wentz beszél, egy olyan nyelven, amelyet soha nem tanult.”⁴⁹

A „FORRÁS” FOLYOMÁNYA

Mint az előzőekből is kitetszik, az Evans-Wentz által kiadott kötet fejezetei ugyan többnyire kapcsolódnak egymáshoz, a „misztériumok”, azaz a tibeti buddhizmus egészéről egyáltalán nem adnak képet. A művet lefordító és értelmező Hamvas Béla azonban példátlanul öncélú módon kezelte ennek az amúgy is esetlegesen összeállított könyvnek az egészét és egységeit. Először is teljesen átszerkesztette a – többségében a kagyü rend hagyományához tartozó – tibeti szövegek fordítá-

sából álló hét fejezetet, elhagyta az Evans-Wentz által írt bevezetéseket, filológiai vonatkozásokat és számos, a szövegek egészét megvilágító magyarázatot. Könyvének újonnan kialakított rendszerében az egészen más sorrendbe került, olykor más forrásokból is kibővített egységeket pedig alárendelte saját értelmezésének, vagy inkább az Evans-Wentz-féle kiadvány nyomán kialakult víziójának a tibeti misztikáról.⁵⁰ Ráadásul a háborús körülmények miatt nyilván kevés lehetősége volt következetesen végiggondolni és értelmezni – esetenként pedig pontosan lefordítani – az általa olvasottakat.

Hamvas mindjárt bevezetésében leszögezi, hogy Tibet „legmagasabbrendű szellemi útja az úgynevezett Nyílegyenes ösvény”. Ilyen kifejezést hiába keresnénk akár a tibeti szövegekben, akár Evans-Wentz könyvében, bár az utóbbiba belelapozva kiderül, hogy csakis a „Nagy Ösvény”-ről, azaz a *mahájána* buddhizmusról lehet szó. Ennek pedig Hamvas kijelentése szerint két legnagyobb „misztériuma” a „lélek-tűz”, azaz a belső hő képzésének gyakorlata, a *tummo*, és az előző életek folyamán felhalmozott „szenny” eltávolítása, vagyis az egóhoz és a testhez való ragaszkodást „elvágó” gyakorlat, a *csö*, melyeket a fenti mű alapján össze is foglal.⁵¹ Rögtön ezután a „Halottaskönyv” ismertetése következik, majd a „misztériumok” értelmezésével zárja bevezetését. Először is – helyesen – állapítja meg, hogy ezek lényegét a technikai utasításokból álló gyakorlatok képezik, másrészt viszont azt a – buddhizmus kapcsán erősen vitatható – megállapítást teszi, hogy minden misztérium titka a hindú *Véda* tanítása: „egyetlen létező van, a lélek s mindaz, ami a lelken kívül létezni látszik, az káprázat, maya.”⁵² S ennek kapcsán azt is kifejti, hogy a misztériumok célja nemcsak a „felébresztés”, hanem az érzéki világtól való elszakadás, „a megszabadulás, a Nagy Ürességbe, a lélek ősállapotába való visszatérés”.⁵³ Ez a hamvasi prekoncepció határozza meg teljes mértékben az Evans-Wentz által kiadott szöveg fordítását/átírását is.

Bevezetése után Hamvas tizenegy különböző részre tagolta a könyvet. Az első fejezetben a Tibetben általánosan ismert *mantra*, a hat szótagú ÓM MANI PADMÉ HŰM („ÓM, Manipadma istennő, HŰM!”) értelmezésébe foglalta bele Evans-Wentz hatodik könyvét, a HŰM *mantra* szótagjának részeit kifejtő szimbolikát.⁵⁴ Mindazonáltal ezt a rövid részletet is az öt leginkább foglalkoztató probléma, a halhatatlan lélek és a mulandó emberi Én kettősségének rendeli alá, s szinte figyelmen kívül hagyja – vagy inkább az érthetetlenségig stilizálva átírja! – a szótag részeinek az öt bölcsességre és az öt *Tathágata* buddhára vonatkozó szimbolikáját.

Hogy „A mindennapos gyakorlat” című fejezetet bevezető, a tanítványok számára előírt útmutatás leírását honnan vette át Hamvas, vagy a könyv melyik szövegrészét alakította át a saját elképzelései szerint, azt nem könnyű megmondani. Az utolsó részlet viszont minden valószínűség szerint „Nárópa hat tanítása” közül a „tisza fény” jogájának befejezése, amely az elalvás előtti meditáció gyakorlatát írja le,⁵⁵ melyet az eredeti szöveghez képest Hamvas teljesen átírt.⁵⁶

A fentiek a „Nyílegyenes ösvény” című rövid fejezetről is elmondhatók lennének, ha ezt a szövegrészt Evans-Wentz vagy David-Néel bármelyik művében be lehetne azonosítani. Kapunk viszont egy nietzscheánus elmélkedést arról, hogy milyen életvitelt folytassunk: „A világot lásd úgy, ahogy valaki a hegy csúcsán áll s a mély völgybe néz.”⁵⁷

A könyv negyedik fejezetében egy fölöttébb bizarrnak ható tibeti rituálét ír le Hamvas;⁵⁸ eszerint ha valaki természetfölötti hatalomhoz akar jutni, akkor egy életre keltett halott, a *rolang* (t. *ro langs*) nyelvét kell megszereznie. Ezt a részt lényegében David-Néel *Mágia és misztérium Tibetben* című könyvének a „Hulla, aki táncol” című fejezetéből vette át, amely jóval kevésbé drámaian írja le a holttest életre keltését.⁵⁹ Azt ugyan nem tudjuk meg, hogy mire lenne jó az a hatalom, amit ily módon szerez meg egy „varázsló”, de Hamvas mentségére

^[1] 54 Hamvas 1944. 32–34.

^[2] 55 Hamvas 1944. 37–38.

^[3] 56 Evans-Wentz 2000a. 223–232.

^[4] 57 Hamvas 1944. 40.

^[5] 58 Hamvas 1944. 41–43.

^[6] 59 Alexandra David-Néel: Magic and Mystery in Tibet. Claude Kendall, New York, 1932. 134–137.

legyen mondva, az erről való ismereteket csak jóval később foglalták össze az eredeti tibeti szövegek alapján. Eszerint ennek a hagyomány-nak alapvetően két fajtája van: amikor egy halottidéző láma a tetem „életre keltésével” akarja elérni a természetfölötti képességeket biztosító erőt, a *sziddhit*, és amikor egy démon költözik be a halott testébe, hogy különféle ártalmakat okozzon az embereknek.⁶⁰

A némileg körülményes alapozás után most már Evans-Wentz könyvének vonatkozó részei következnek. Kétségtelen, hogy a tudatátvitellel (t. *’pho ba*) foglalkozó két tibeti szöveget még – a fejezetből kihagyott – kommentárok ismeretében is nehéz lehetett megérteni. Az első szöveg menetét valameddig még követte Hamvas, de nyilván túlságosan bonyolulttá vagy érthetatlenné vált számára, mivel a *guru*-val kapcsolatos meditáció meglehetősen keresztényízű fordítása után egyszerűen a második szöveg hasonló részletét toldotta hozzá.

Az egész kötet legfajslúlyosabb részét kétségkívül a „lélek tűzéről szóló tanítás”, azaz a belső hő, a *tummo* fejlesztésének leírása adja.⁶¹ Az erről szóló szöveget Hamvas teljes egészében kiemelte Nárópa hat tanításának összefüggéséből, és különálló egységként kezelte. Feltehetően elbűvölte a gyakorlat során megidézett istenséggel kapcsolatos „misztériumok” szuggesztív leírása, melyek során az emberi test a világmindenséggel azonosul. Kisebb-nagyobb félreértések ugyan bőven adódnak a fordításban, ám magának a folyamatnak az ismertetése nem szenvedett csorbát, mivel ezt a szövegrészt teljes egészében lefordította.

Folytatásául az eredeti kötetben első „könyv”-ként szereplő Gampopa bölcs mondásait választotta ki Hamvas.⁶² A mondások kötött sorrendű, tízes tagolását esetenként megszüntette, esetenként pedig csak néhányat idézett belőlük. S hogy az angol szöveget mennyire önállóan kezelte, arra legyen elég példának az első mondás fordítása: „Ha a lélek már odáig jutott, hogy most emberi alakban született meg, kár lenne ezt az emberi életet értelmetlen, ostoba és alacsony tettekkel elfecsérelni, és úgy halni meg, mint az állat.”⁶³ Ezzel szem-

ben az Evans-Wentz-féle kiadványban megjelent mondást így lehetne fordítani: „Miután elérhetővé vált a nehezen elérhető, szabad és felajánlott emberi test, sajnálatos volna az élet elfecsérlése.”⁶⁴ Mindazonáltal a tibeti eredeti így hangzik: „Ez a nehezen elérhető, tiszta emberi test, ártalmas és bűnös tettet cselekedvén elfecsérlődik.”⁶⁵

Érdekes módon Hamvasnak a szöveget átlényegítő értelmezése látszólag közelebb áll az eredetihez, mint Dava Szamdup fordítása, hiszen a tibeti szöveg szerint a negatív cselekedetek miatt pazaroljuk el a lét körforgásában nehezen megszerzett emberi testet. Ugyanakkor a *lélek* említésével mindenképp egy alapvető problémát vet fel, mivel ez a buddhizmusban nem tekinthető önálló entitásnak. Vagyis Hamvas a halál utáni, különböző létformákban való újjászületés, a reinkarnáció tanát feltehetően a *lélekvándorlás*, egy másik testben újraszülető, változatlan *lélek* fogalmaként értelmezte, holott a buddhizmusban az embernek nem önálló, változatlan szubsztanciája, hanem folytatólagos, de állandóan változó tudata (t. *nam shes*) van. Mégpedig az eredeti tibeti szövegben is szereplő *tettek* révén meghatározott *karma* függvényében, melynek eredményeképpen az emberi létforma elérhető/megtartható.

Ezután következik a kötet szempontjából meghatározó másik nagy „misztérium”, a cső leírása.⁶⁶ Bár a bevezetőben Hamvas arra utal, hogy forrása David-Néeltől való,⁶⁷ az ezzel foglalkozó fejezet teljes egészében Evans-Wentz vonatkozó részeinek fordítása.⁶⁸ Érdekes módon Hamvas itt elsőként a különféle áldozati eszközöket és helyszínt részletelesen taglaló – illetve az előzményeket magyarázó – második szöveget fordításában elenyésznek a különböző buddhista kategóriákra vonatkozó kifejezések (a jegyzetek természetesen kimaradtak), így a szöveg csak általánosságban értelmezhető. De hogy ez az általánosság Hamvasnál milyen regisztereket képes megszólaltatni, idézzük fel az

^[64] Having obtained the difficult-to-obtain, free, and endowed human body, it would be a cause of regret to fritter life away. Evans-Wentz 2000a. 67.

^[65] rnyed par dka’ ba’i mi lus gtsang ma ’di / mi dge sdig pa’i las la spyod du phongs / Khenpo Karthar Rinpoche: The Instructions of Gampopa: A Precious Garland of the Supreme Path. Snow Lion Publications, Ithaca, New York, 1996. 190.

^[66] Hamvas 1944. 88–102.

^[67] Hamvas 1944. 22.

^[68] Hamvas 1944. 88–102.

egyik kulcsfontosságúnak tetsző részletet: „Azzal, hogy anyagi testemet most, számtalan évezred óta felhalmozott szennyével feláldoztam, az örök igazság tiszta fényébe értem. Azzal, hogy most ezen az ünnepen ti őslények, istenek, lakmároztok belőlem, soha már ember alakjában megszületni nem fogok. A vándorlásnak a káprázatban vége!”⁶⁹ Ezzel szemben a tibeti szöveget protestáns praktikussággal értelmező angol fordítás ezt mondja: „A saját testem durva, illuzórikus ajándékából eredő érdemek alapján a világekorszakokon át felhalmozott *karmikus* kötelezettségek és kifizetetlen egyenlegek legyenek kifizetve és töröldjenek. Amikor a *Dharma* Valódi Igazsága megvilágosítja természetemet, akkor mindannyian [vagyis a meg nem világosodott istenségek és elemi lények az ünnepen] szülessetek újjá [mint emberek], és az első tanítványaim legyetek.”⁷⁰

Ezután az „álomút” (t. *rmi lam*) bemutatása következik, melyet Hamvas ugyancsak Nárópa hat tanításának rendszeréből, az Evans-Wentz-féle könyv harmadik fejezetéből emelt ki.⁷¹ A meglehetősen szabadon értelmezett szöveget nemcsak hogy teljes egészében lefordította, hanem megtoldotta Congkapa „fokozatos ösvényének” (t. *lam rim*), azaz a megvilágosodáshoz vezető út szakaszainak értelmezéséből átvett, az álommal kapcsolatos részlettel.⁷²

Bár a Nárópa hat tanítását leíró Pema Karpo-szöveg révén a halál utáni köztes létről, a *bardóról* szóló szöveg Evans-Wentz *Tibeti jóga* könyvének szerves része,⁷³ Hamvas inkább Evans-Wentz *Halottaskönyvének* „A halál pillanatának bardója” című fejezetét⁷⁴ (tulajdonképpen az első fejezet első részét) emelte át könyvébe, természetesen itt is elhagyva a magyarázatokat.⁷⁵ Majd teljes egészében mellőzve a *bardo* békés és haragvó istenségeinek megjelenését leíró részt (tulaj-

^[69] Hamvas 1944. 100–101.

^[70] „In virtue of the merits arising from this crude, illusory gift of mine own body, / May all accumulated karmic obligations and unpaid balances of the aeons be paid and cleared. When the Real Truth of the Dharma illuminateth my nature, / May all of you [i.e. the unenlightened deities and elementals at the feast] be born [as humans] and become my first disciples.” Evans-Wentz 2000a. 317.

^[71] Hamvas 1944. 103–112.

^[72] Hamvas 1944. 109–112.

^[73] Evans-Wentz 2000a. 232–246.

^[74] W. Y. Evans-Wentz (szerk.), Donald S. Lopez Jr. (előszó, utószó): The Tibetan Book of the Dead: The After-Death Experiences on the Bardo Plane, according to Lāma Kazi Dawa-Samdup’s English Rendering. Oxford University Press, New York, 2000. 89–101. (A továbbiakban Evans-Wentz 2000b.)

^[75] Hamvas 1944. 113–122.

donképpen az első fejezet második részét és folytatását), Pema Karpo szövegének rövid részleteivel folytatja a szöveget.⁷⁶ Ezután egy lóugrás-sal visszatér a *Halottaskönyv* „Az újjászületés lefolyása” című részéhez (tulajdonképpen a második fejezet második része, egészen az „Anyáöl lezárásának harmadik módszeré”-ig, tovább ugyanis már nem folytatja a fordítást).⁷⁷ Ilyen, a két különböző szöveg folyamatát összekeverő – és megértését akadályozó – szerkesztési gyakorlattal aligha találkozhatott bárhol másutt az olvasó…

A legrosszabbul talán Evans-Wentz könyvének egyik legfontosabb fejezete, a Hamvas által „Megszabadulás nagy jelképé”-nek elnevezett *mahāmudrá* gyakorlatok bemutatása járt. Hamvas mindössze három oldalban „foglalta össze” az angol könyv második nagy fejezetét alkotó szöveget,⁷⁸ vagyis számára teljességgel követhetetlen volt az előkészítő útmutatásokból, általános és rendkívüli gyakorlatokból álló, bonyolult okfejtésű rendszer. Ennek következtében Hamvas csak az előkészítő útmutatások egy részét fordította le meglehetős hézagosan, s a 8–9. században élt *mahásziddhától*, Szarahától eredő – az általános gyakorlatokból kiragadott – szentenciával toldotta meg: „Ha a szellemet megkötik, tízféle irányba fog kitörni akarni. Ha a szellemet eleresztik, mozdulatlan marad. A szellem makrancos állat, mint a teve.”⁷⁹

EPILÓGUS I.

A sajátos szerkesztés következtében teljesen kimaradt Hamvas könyvéből Nárópa hat tanításának egyike, a káprázattestet (t. *sgyu lus*) bemutató rövid szöveg, mely a „tisztátalan”, vagyis a karmikus következmények alapján létrejött káprázattest és a „tiszta”, vagyis a

^[76] Hamvas 1944. 123–124.

^[77] Hamvas 1944. 124–129. Lásd Evans-Wentz 2000b. 175–179.

^[78] Hamvas 1944. 130–133.

^[79] Hamvas 1944. 133. Ami az angol szövegben így hangzik: „Amikor a tudatot megkötik (vagy feszes), akkor mind a tíz irányba tévelyeg; megszabadulva szilárd és mozdulatlan marad. Annak megértésére jutottam, hogy makacs, mint egy teve.” (When bound [or unrelaxed], the mind trieth to wander in each of the ten directions; When freed, it remaineth firm and motionless. I have come to understand that it is a stubborn thing like a camel.) Lásd Evans-Wentz 2000a. 130.

megidézett istenségekhez hasonlatos káprázattest felismerését, valamint minden dolog káprázatként való értelmezését írta le.⁸⁰

Ugyancsak kimaradt Evans-Wentz utolsó „könyve”, a *Pradnyápáramitá szútrák* esszenciájának tekinthető változat, az ún. *Szív szútra* (t. *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po*) is. Igaz, Hamvas ezt is lefordította, és később „Az észet meghaladó tudás” címen a *Vadzsra-cshédika szútrával* („A gyémántnál keményebb”) együttes részbe foglalta.⁸¹ Mindazonáltal itt is elhagyta Evans-Wentz teljes bevezetését, értelmezését, valamint a szöveget kísérő jegyzeteket.

Hamvas 1945-től fogva három évig szerkesztette az *Egyetemi Nyomda kis tanulmányai* című sorozatát, melynek első füzetében, az általa írt *A száz könyvben a Tibeti misztériumok* már önálló munkaként jelenik meg, s konklúziója ismét csak a lélekkel kapcsolatos: „Ezek a jógyagyakorlatok szisztematikusan mindent az alapokig rombolnak le, gyűlölet, türelmetlenség, elfogultság, harag nélkül, csak azért, hogy a lélek visszanyerhesse eredeti szabadságát.”⁸² A *Tibeti misztériumok*-ban közölt szövegek közül pedig Takpo Lhadzse, azaz Gampopa bölcs mondásainak egyes részletei felbukkannak Hamvas 1946-ban kiadott *Anthologia humaná*jában.⁸³

Mivel a *Tibeti misztériumok*ba Hamvas több más könyvből is beledolgozott, nemcsak az meglepő, hogy nem vette figyelembe Kőrösi Csomának Tibe84 vagy legalább kora legnagyobb tibetológusa, Giuseppe Tucci magyarul is megjelent, Tibe85 (Annál is inkább, mivel az olasz tudós Magyarországon jól ismert volt, miután emlékbeszédet mondott az 1942-es kolozsvári Csoma-rendezvényen.) Hamvas ismerte, ám feltehetően nem kedvelte

[[]80 Evans-Wentz 2000a. 209–215.

[[]81 Hamvas Béla: *Az ősök nagy csarnoka*. Medio Kiadó, Budapest, 2003. 1. köt. 381–382.

[[]82 Hamvas Béla: *A száz könyv*. In: Uő (szerk.): *Európai műhely*. Pannónia Könyvek, Pécs, 1990. 1. köt. 43–44.

[[]83 Hamvas Béla (összeáll., bev.): *Anthologia humana*. Negyedik, átdolg. kiadás. Életünk Könyvek, Szombathely, 1990. 81–84.

[[]84 L. Austine Waddel: *The Buddhism of Tibet, or Lamaism: with its mystic cults, symbolism and mythology, and in its relation to Indian Buddhism*. W. H. Allen & Co., London, 1895.

[[]85 G. Tucci, E. Ghersi: *Kincses Tibet. Az 1933. évi Tucci-féle nyugat-tibeti tudományos kutatóút krónikája*. Ford. Révay József. Franklin-Társulat, Budapest, é. n. [1936].

Schmidt Józsefnek a buddhizmusról írott, 1920-ban megjelent alapvető könyvét,⁸⁶ igaz, hogy Schmidt rendkívüli ellenszenvvel nyilatkozott a tibetire lefordított tantrikus szövegek miszticizmusáról.⁸⁷ Ugyancsak nem jelenik meg Hamvasnál a Sorbonne-on mongolisztikát és tibetisztikát is tanult orientalista, Ligeti Lajos Belső-Ázsia egészét bemutató összefoglalása,⁸⁸ aki 1928–1930-ban megtett belső-mongóliai kutatóútjáról is közzétett egy olvasmányos, ám rendkívül tárgyyszerű összegzést,⁸⁹ Juhász Vilmos már említett könyve pedig nyilván számításba sem jöhetett. Az ezekben összefoglalt, pusztán „tudományosnak” minősíthető tények valószínűleg egyáltalán nem érdekelték Hamvast, mivel teljesen kívül estek az általa lényegesnek tartott szellemiségen.

A tibeti buddhizmusról való alapvető ismeretek híján a *Tibeti misztériumok* olvasói számára egyáltalán nem lehetett nyilvánvaló, hogy a kötet szerkezete nem egy átfogó vallástörténeti képet, hanem egy eklektikus szellemi hátteret tükröz, amit csak látszólag tesz összefüggővé Hamvas szuggesztív és átlényegítő előadásmódja. Ugyanakkor Hamvas nagyon is jól érzékelte, hogy a hátborzongatónak ható misztikus gyakorlatok leírásai valójában a spirituális cél eléréséhez vezető technikai útmutatások. Ahogy azt elragadtatásában kifejtette, sehol ilyen, az európai megismerésen teljesen kívül eső, egyedülálló pszichológiai tudás nem található.⁹⁰ Mindazonáltal az Evans-Wentz által kiadott tibeti szövegek magyar „átfordítása” sokszor a keresztény elmélkedések hangvételére emlékezteti az olvasót, amelyből sorra kimaradtak a szöveg folyamatosságát biztosító megnevezések és az értelmezésüket elősegítő magyarázatok. Ennélfogva Hamvas a buddhizmus legalapvetőbb fogalmát, az ürességet (sz. *súnjátá*) mint a „lélek őszállapotát” fogta fel, s számára a *tummo* sem volt más, mint a „lélek tüze”. Ám mintha inkább az evangéliumi öröktől fogva létező *pneuma* (lélek) égett volna Hamvasnál ebben a tűzben: „A szél (*pneuma*) fú, a hová akar, és annak zúgását hallod, de nem tudod honnan jó és hová megy: így van mindenki, a ki

[[]86 Lásd Hamvas 2011. 264.

[[]87 „Tartalmuk tehát misztika, mágia és orgiasztikus erotika elegye. Ezek a sületlen és visszataszító művek nagy tekintélyben állnak.” Schmidt 1924. 275.

[[]88 Ligeti Lajos: *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Athenaeum, Budapest, 1940.

[[]89 Ligeti Lajos: *Sárga Istenek, sárga emberek. Egy év Belső-Mongólia lámakolostoraiban*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934.

[[]90 Hamvas 1944. 29.

Lélektől (*pneuma*) született.” (Jn 3,8)⁹¹ Mondhatni úgy is, hogy Hamvas a világ természetének megértésére keresett választ, holott az általa fordított mű alapján inkább az abból fakadó illúziók megszüntetésének lehetőségét, vagyis magában az emberi természetben rejlő problémát lehetett volna megértenie.

1945 januárjában Hamvas remete-hegyi lakását bombatalálat érte, és egész addigi életműve megsemmisült. Hogy a világháború végítélete mennyire áthatotta Hamvast, arról naplójában a Budapest ostroma után lejegyzett emlékezés tanúskodik: „Negyvenyolc esztendőm, az az életem, amelyet éltem, s amelyet úgy éreztem, hogy végig élni fogok, mérlegre került, ítélet alá, és elítéltetett, anélkül, hogy az ember megérintett volna. Az emberre rábízták, tegyen amit akar. A sors el nem kerülhető kényszere folytán tökéletes és teljes irányváltozás. Az egyetlen, ami ehhez hasonlít: az apokalipszis, vagy a túlvilági ítélet. Átélni az *Ardai Virafot*, a *Bardo Tödolt* és a *Pert em Herut*. Kilépés a nappalba.”⁹² Egy 1946-ban, Kerényi Károlynak címzett levelében pedig arról írt, hogy feleségével a kolostori életformáról gondolkodtak: „Akadálya ennek csak egy volt, hogy nem tudtunk Tibetbe vagy a Himalájába utazni, mert ilyen európai kolostor [nincs]…”⁹³ A nemsokára elkövetkező időszakban azonban Hamvas számára nem maradt más, mint a könyvének előszavában megjelenített „nevezetes névtelenség”, ahogy azt a „hősi lélek” ideájával kapcsolatban az aszkétáról – lényegében saját jövőbeni sorsáról – írta: „Névtelen, mert esetleg az országút koldusa, senki sem tudja mi él benne; de nevezetes, mert a hősiés lélek az embert a lét hallatlan magas fokára emelte.”⁹⁴

EPILÓGUS 2.

Feltehetően az 1980-as évek elején, anélkül hogy nagyobb port vert volna fel, Walter Yeeling Evans-Wentz könyve végül dr. Hetényi Ernő

[[]91 Károli Gáspár fordítása.

[[]92 Hamvas Béla: *Naplók és jegyzetek*. Medio Kiadó, Budapest, 2010. 1. köt. 13.

[[]93 Hamvas 2011. 135.

[[]94 Hamvas 1944. 11.

fordításában megjelent a Buddhista Misszió kiadványai között.⁹⁵ Hamvas könyvének azonban – nehezen megszerezhető volta ellenére – egészen az 1990-ben megjelent második kiadásig⁹⁶ rendkívüli hatása volt, elsősorban az alternatív magyar szellemi életre. Ez nyilván annak is köszönhető, hogy egyike volt annak a kevés könyvnek, amit még Hamvas életében kiadtak, másrészt annak a meggyőző erőnek, amit a tibeti „misztériumokról” sugallt.

A *Tibeti misztériumok* impressziója – elsősorban Gampopa aforizmatikus mondásai – valamennyire kitapintható Weöres Sándor *A teljesség felé* című, 1945-ben kiadott, Hamvasnak ajánlott művében,⁹⁷ de valódi hatása a hatvanas évek elején kibontakozó festőművész, Molnár Sándor munkásságában érzékelhető. Molnár 1961-től fogva volt kapcsolatban Hamvassal, akinek személyes tanítványaként valóstította meg 1966-ban *Festőjőga* címmel megfogalmazott élet-és művészeti programja kialakítását.⁹⁸ Ebben – az alkímia és a jóga kategóriáinak segítségével – a földdel, vízzel, tűzzel és a kristállyal kapcsolatos „műveletek” fokozataiból eredő képeket végső állomásként a „levegőművelet”-ből származó képek követik, így hozva létre a „szellemi őshelyzetet”.⁹⁹ Molnár 1994-ben jutott el a tűzzel kapcsolatos műveleteknek (kalcináció, redukció, szublímáció) megfelelő expresszív *Tumo*-sorozatának bemutatásáig,¹⁰⁰ mely megjelenítette számára Hamvas könyvének másik legfontosabb tibeti fogalmát is: „A tűz az áldozat helye. Amit föl kell áldozni, az a realitás és az »én«. A tibeti misztérium csö*d*-je. Az »én« halála és a személyiség kezdete.”¹⁰¹ Weöres Sándoron keresztül került kapcsolatba Hamvas Bélával az őt „bérmaapjának” tekintő Szentjóby Tamás,¹⁰² aki 1963-tól fogva olvasott és terjesztett Hamvas-kéziratokat. Feltehetően rajta keresztül

[[]95 Dr. W. Y. Evans-Wentz: *Tibeti yoga és titkos tanítások*. Buddhista Misszió, Budapest, é. n.

[[]96 *Tibeti misztériumok*. Ford. és bev. Hamvas Béla. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1990.

[[]97 Weöres Sándor: *A teljesség felé*. MórícZ Zsigmond Könyvkiadó, Budapest, é. n. [1945].

[[]98 Sinkovits Péter: Az impressziótól a metamorfózisig. Beszélgetés Molnár Sándorral. *Művészet* 1986/3. 35–36.

[[]99 Molnár Sándor: Festőjőga. *Új Művészet* 1994/6. 12–14, 72–73.

[[]100 Lásd erről Sinkovits Péter: A Tűz-korszak képei. *Új Művészet* 1994/6. 4–9; Passuth Krisztina: Tumo, képben-rajzban. *Új Művészet* 1994/6. 10–11.

[[]101 Molnár 1994. 72.

[[]102 Tábor Ádám: *A váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalom és művészet történetéből*. Balassi, Budapest, 1997. 23. St.Turba Tamás: Fika. Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, Budapest, 2006. 3.

volt tudomása Hajas Tibornak a *Tibeti misztériumokról*.¹⁰³ Hajas jó barátságban volt a tibetológus Szerb Jánossal is, aki helyenként korigálta és jegyzetekkel látta el számára a könyv szövegét.¹⁰⁴

A *Tibeti misztériumok*nak a magyar irodalmi életben is volt némi közvetlen utóhatása. 1946-ban jelent meg Szathmári Sándor *Kazohinia* című utópikus-fantasztikus regényének második, javított és bővített kiadása,¹⁰⁵ melyhez a szerző külön utószót írt. A *szegény csepűrágó dalában* többek között az általa észszerűnek tartott, „kazo” (= „amorális és érzelemnélküli”) elemeket is tartalmazó buddhizmussal állította szembe a tibeti „Bön” misztériumát, melynek „tébolyát” éppen Hamvas könyvének a *tummóról* szóló fejezetét összefoglalva illusztrálta.¹⁰⁶ Érdekes, hogy az abszurd-fantasztikus novellákkal kísérletező Hernádi Gyula pedig 1974-ben megjelent *Logikai kapuk* című művében idézte szó szerint a *tummo* gyakorlatával kapcsolatos, „Az idegpályák kidolgozása” című fejezetet Hamvas könyvéből.¹⁰⁷ A történetben bizonyos B. H. nevű filológus értelmezni próbál egy ősi tibeti szöveget, mely az idegpályákat (voltaképpen a misztikus két oldalsó energiacsatornát) a szanszkrit magán- és mássalhangzók sorozatával azonosítva gyakoroltatja be. A szöveg biokibernetikával való összefüggéseit kutatva végül egy fiziológus barátját hívja segítségül, aki a betűkombinációkat a számítógépbe táplálva, az LSD-25 képletét hozza ki belőlük.¹⁰⁸

¹⁰³ Hajasnak gépiratban is megvolt Hamvas könyve. Vető János közlése.

¹⁰⁴ A Chöd. In: Hajas 2005. 344. jegyzet.

¹⁰⁵ Szathmári Sándor: *Utazás Kazohiniában*. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1946.

¹⁰⁶ Szathmári Sándor: A szegény csepűrágó dala. In: Uő: *Gépvilág és más fantasztikus elbeszélések*. Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1989. 210.

¹⁰⁷ Hamvas 1944. 57–58.

¹⁰⁸ Hernádi Gyula: Az idegpályák kidolgozása. In: Uő: *Logikai kapuk*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 136–140.